

ISSN 0972-2335

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਕਬੀਰ ਜੀ ਘਰ ੧
ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥
ਮਉਲੀ ਧਰਤੀ ਮਉਲਿਆ ਅਕਾਸੁ ॥
ਘਟਿ ਘਟਿ ਮਉਲਿਆ ਆਤਮ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ॥੧॥
ਰਾਜਾਰਾਮੁ ਮਉਲਿਆ ਅਨਤ ਭਾਇ ॥
ਜਹ ਦੇਖਉ ਤਹ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥
ਦੁਤੀਆ ਮਉਲੇ ਚਾਰਿ ਬੇਦ ॥
ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਮਉਲੀ ਸਿਉ ਕਤੇਬ ॥੨॥
ਸੰਕਰੁ ਮਉਲਿਓ ਜੋਗ ਧਿਆਨ ॥
ਕਬੀਰ ਕੋ ਸੁਆਮੀ ਸਭ ਸਮਾਨ ॥੩॥੧॥ ਅੰਗ 1193

ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਫਰਵਰੀ 2023

ਮੁੱਲ 15/-

ਕਰਨ ਕਰਾਵਨਹਾਰ ਸੁਆਮੀ

ਕਰਨ ਕਰਾਵਨ ਵਾਲਾ ਆਪੇ,
ਦਸੋ ਮੇਰਾ ਕੀ ਕਸੂਰ?

ਜੋਈ ਕਰਾਵੇ ਸੋਈ ਕਰਦਾ,
ਚਾਕਰ ਦਾ ਦਸਤੂਰ ।

ਫਿਰ ਭੀ ਲੇਖਾ ਮੰਗੇ ਸਾਥੋਂ,
ਇਸਦੀ ਸਮਝ ਨ ਆਵੇ ।

ਖੋਲ ਕਪਾਟ ਰਮਜ਼ ਤੂੰ ਦਸਦੇ,
ਸੰਤੋਖ ਦਰ ਤੇ ਖੜਾ ਹਜ਼ੂਰ ।

ਪੁਸਤਕ - ਗੁੱਝੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ: ਕਵੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

fJ; nœ ftu

ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਐਮ.ਏ. (ਸੰਗੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ), ਪੀਐਚ. ਡੀ

ਸਹਿਯੋਗੀ

ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ

- ▲ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- ▲ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੰ: ੪/੮/੯੦ ਮਿਤੀ ੨੦/੨/੯੧ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ।

ਚੰਦੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

- ▲ ਦੇਸ਼: ਇਕ ਕਾਪੀ :15 ਰੁਪਏ
- ▲ ਦੇਸ਼ ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦਾ : 150 ਰੁਪਏ
- ▲ ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ ਚੰਦਾ: 1500 ਰੁਪਏ
- ▲ ਵਿਦੇਸ਼ : ਸਲਾਨਾ ਚੰਦਾ INR1500
- ▲ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਲਈ ਡਰਾਫਟ, ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ, ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪਤਾ:-

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)

422, ; bNo 15-J, umir V0160 015

ਫੋਨ : 0172-2772660, 098140 53630

e-mail: drjagirsingh@gmail.com

Website : http://www.amritkirtan.com

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਨੇ
ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰਜ਼

ਸ਼ੋਅਰੂਮ ਨੰ: 443, ਮੋਦਰ, ਸੈਕਟਰ 70, ਮੁਹਾਲੀ

(ਫੋਨ : 0172-4782705, 98150-72197) ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ

422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਕਰਨ ਕਰਾਵਨਹਾਰ ਸੁਆਮੀ
ਕਵੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਟਾ-2

ਸੰਪਾਦਕੀ : ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ -
ਸੁਰਗ ਬਾਸੁ ਨ ਬਾਛੀਐ 2

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਬਸੰਤ
ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ 5

ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਮਕਸਦ ਤੇ ਮਹਾਤਮ
ਬੀਰ ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 8

ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਵਰੂਪ
ਨਿਰਮਲ ਕੌਰ 13

Raags in Current Sound of Naad
S. Arshdeep Singh 19

ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਕਾਇਦਾ ਸੀਰੀਜ਼
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ
(ਲਾਹੌਰ ਬਾਜ ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣਾ) ਟਾ-3-4

Donations to **AMRIT KIRTAN TRUST** are eligible for relief u/s 80 G of Income-Tax Act, 1961 (43 of 1961) vide CIT-/I/ CHD/ Tech/ 80-G/ 2008-939 dated 19-05-2008 valid upto 31/03/2012 and now valid in perpetuity, Cheques/Drafts should be sent in the name of **AMRIT KIRTAN TRUST** payable at Mohali. Donations can also be sent by money order at the address **AMRIT KIRTAN TRUST** (Regd.) 422, Sector 15-A, Chandigarh-160015. The Donations can be made by Electronic Transfer also. The bank details are : **AMRIT KIRTAN TRUST** Saving Bank A/c No. 65079603302, IFSC : SBIN0018141 in the State Bank of India, Phase 3B2, Mohali Punjab Branch. After such a Deposit, please inform us your Aadhar No., Pan No. Name & Address as also the deposit details to enable us to send you the receipt.

ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ

ਸੁਰਗ ਬਾਸੁ ਨ ਬਾਛੀਐ

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਫਤਹਿ ਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਸਰਹੰਦ ਵਿਖੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਸਹਾਇਕ ਰਾਗੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਉਦੋਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਾਲ ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਦ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਹੈਂਡ ਰਾਗੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸਾਂ।

1970-71 ਵਿੱਚ ਸ੍ਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਤਲਾਣੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਬੋਟੇ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਸ੍ਰ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਕੀਰਤਨ ਲਈ ਜਾਣ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਪੰਜ ਛੇ ਦਿਨ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ-

ਸੁਰਗ ਬਾਸੁ ਨ ਬਾਛੀਐ ਡਰੀਐ ਨ ਨਰਕਿ ਨਿਵਾਸੁ ॥

ਹੋਨਾ ਹੈ ਸੋ ਹੋਈ ਹੈ ਮਨਹਿ ਨ ਕੀਜੈ ਆਸ ॥

ਰਮਈਆ ਗੁਨ ਗਾਈਐ ॥

ਜਾ ਤੇ ਪਾਈਐ ਪਰਮ ਨਿਧਾਨੁ ॥

ਕਿਆ ਜਪੁ ਕਿਆ ਤਪੁ ਸੰਜਮੋ ਕਿਆ ਬਰਤੁ ਕਿਆ ਇਸਨਾਨੁ ॥

ਜਬ ਲਗੁ ਜੁਗਤਿ ਨ ਜਾਨੀਐ ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਭਗਵਾਨੁ ॥

ਸੰਪੈ ਦੇਖਿ ਨ ਹਰਖੀਐ ਬਿਪਤਿ ਦੇਖਿ ਨ ਰੋਇ ॥

ਜਿਉ ਸੰਪੈ ਤਿਉ ਬਿਪਤਿ ਹੈ ਬਿਧਨੇ ਰਚਿਆ ਸੋ ਹੋਇ ॥

ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਅਬ ਜਾਨਿਆ ਸੰਤਨ ਰਿਦੈ ਮਝਾਰਿ ॥

ਸੇਵਕ ਸੋ ਸੇਵਾ ਭਲੇ ਜਿਹ ਘਟ ਬਸੈ ਮੁਰਾਰਿ ॥ (337)

ਮਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਹੁਣ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵੱਲ ਝਾਤ ਮਾਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਹਰ ਵਾਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਧਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਭਗਤ ਜੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੇ ਹਨ-ਨਾ ਸੁਰਗ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਰਕ ਤੋਂ ਡਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੀਚਾਰ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ-

ਕਵਨੁ ਨਰਕੁ ਕਿਆ ਸੁਰਗੁ ਬਿਚਾਰਾ ਸੰਤਨ ਦੋਉ ਰਾਦੇ ॥

ਹਮ ਕਾਹੂ ਕੀ ਕਾਣਿ ਨ ਕਢਤੇ ਅਪਨੇ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੇ ॥ (969)

ਕਬੀਰ ਸੁਰਗ ਨਰਕ ਤੇ ਮੈ ਰਹਿਓ ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਪਰਸਾਦਿ ॥
ਚਰਨ ਕਮਲ ਕੀ ਮਉਜ ਮਹਿ ਰਹਉ ਅੰਤਿ ਅਰ ਆਦਿ ॥ (1370)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਹੈ-
ਰਮਈਆ ਗੁਨ ਗਾਈਐ ॥
ਜਾ ਤੇ ਪਾਈਐ ਪਰਮ ਨਿਧਾਨੁ ॥

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਸਲੀ ਖਜਾਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਗਲੀ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਵਡਿਆਇਆ ਹੈ-

ਕਿਆ ਜਪੁ ਕਿਆ ਤਪੁ ਸੰਜਮੋ ਕਿਆ ਬਰਤੁ ਕਿਆ ਇਸਨਾਨੁ ॥

ਜਬ ਲਗੁ ਜੁਗਤਿ ਨ ਜਾਨੀਐ ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਭਗਵਾਨ ॥

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਤੁਕ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਰਚਿਆ ਸਵਈਆ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

ਕਹਾ ਭਯੋ ਜੋ ਦੋਉ ਲੋਚਨ ਮੂੰਦ ਕੈ ਬੈਠ ਰਹਿਓ ਬਕ ਧਿਆਨ ਲਗਾਇਓ ॥

ਨ੍ਰਾਤ ਫਿਰਿਓ ਲੀਏ ਸਾਤ ਸਮੁਦ੍ਰਿਨਿ ਲੋਕ ਗਯੋ ਪਰਲੋਕ ਗਵਾਇਓ ॥

ਬਾਸ ਕੀਓ ਬਿਖਿਆਨ ਸੋ ਬੈਠ ਕੈ ਐਸੇ ਹੀ ਐਸ ਸੁ ਬੈਸ ਬਿਤਾਇਓ ॥

ਸਾਚ ਕਹੋਂ ਸੁਨ ਲੇਹੁ ਸਭੈ ਜਿਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਓ ਤਿਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭ ਪਾਇਓ ॥

ਅਗਲੇਰੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪੰਤੀ ਅਤੇ ਬਿਪਤਾ ਬਾਰੇ ਦਸਦੇ ਹਨ-

ਸੰਪੈ ਦੇਖਿ ਨ ਹਰਖੀਐ ਬਿਪਤਿ ਦੇਖਿ ਨ ਰੋਇ ॥

ਜਿਉ ਸੰਪੈ ਤਉ ਬਿਪਤਿ ਹੈ ਬਿਧਨੇ ਰਚਿਆ ਸੋ ਹੋਇ ॥

ਦੌਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਿਪਤਾ ਦੇਖ ਕੇ ਰੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਰਚੀਆਂ ਹਨ।

ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਆਖਰੀ ਤੁਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ-

ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਅਬ ਜਾਨਿਆ ਸੰਤਨ ਰਿਦੈ ਮਝਾਰਿ ॥

ਸੇਵਕ ਸੋ ਸੇਵਾ ਭਲੇ ਜਿਹ ਘਟ ਬਸੈ ਮੁਰਾਰਿ ॥ (337)

ਜਿਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਸਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸੇਵਕ ਹੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਸੁਰਗ, ਨਰਕ, ਜਪ, ਤਪ, ਸੰਜਮ, ਵਰਤ, ਇਸ਼ਨਾਨ, ਸੰਪਤੀ, ਬਿਪਤਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਭਾਵ ਰੱਖ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ

ਕਰਦਿਆਂ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਹੀ ਭਲੇ ਹਨ।

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—

ਜੋ ਨਰੁ ਦੁਖ ਮੈ ਦੁਖੁ ਨਹੀ ਮਾਨੈ ॥

ਸੁਖ ਸਨੇਹੁ ਅਰੁ ਭੈ ਨਹੀ ਜਾ ਕੈ ਕੰਚਨ ਮਾਟੀ ਮਾਨੈ ॥

ਨਹ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹ ਉਸਤਤਿ ਜਾ ਕੈ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਅਭਿਮਾਨਾ ॥

ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਆਰਉ ਨਾਹਿ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨਾ ॥

ਆਸਾ ਮਨਸਾ ਸਗਲ ਤਿਆਗੈ ਜਗ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਰਾਸਾ ॥

ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਜਿਹ ਪਰਸੈ ਨਾਹਨਿ ਤਿਹ ਘਟਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਨਿਵਾਸਾ ॥

ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਜਿਹ ਨਰ ਕਉ ਕੀਨੀ ਤਿਹ ਇਹ ਜੁਗਤਿ ਪਛਾਨੀ ॥

ਨਾਨਕ ਲੀਨ ਭਇਓ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿਉ ਜਿਉ ਪਾਨੀ ਸੰਗਿ ਪਾਨੀ ॥ (633)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਸੁਖਾਲੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣਾ ਸੁਖਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਕਠਨ ਖੇਲ’ ਕਿਹਾ ਹੈ—

ਸੁਖੁ ਦੁਖੁ ਦੋਨੋ ਸਮ ਕਰਿ ਜਾਨੈ ਅਉਰ ਮਾਨੁ ਅਪਮਾਨਾ ॥

ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਅਤੀਤਾ ਤਿਨਿ ਜਗਿ ਤਤੁ ਪਛਾਨਾ ॥

ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਦੋਉ ਤਿਆਗੈ ਖੋਜੈ ਪਦ ਨਿਰਬਾਨਾ ॥

ਜਨ ਨਾਨਕ ਇਹੁ ਖੇਲ ਕਠਨੁ ਹੈ ਕਿੰਨਹੂੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਨਾ ॥ (219)

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਜਾਣਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਗਲੇਰੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ।

ਭੁੱਲ ਚੁੱਕ ਖਿਮਾ

ਸ਼ਾਹੀਰ ਨਿਯੂ

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਬਸੰਤ

ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ

ਬਸੰਤ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਗੀਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹਰੇਕ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰਾਗ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਅਧੀਨ ਅਨੰਦ ਤੇ ਖੇੜੇ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਅਧੀਨ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦੇ ਖੇੜੇ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੰਦ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਚ ਉਤਪਰੇਤ ਸ਼ਬਦ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਕੇ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਗ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 25ਵੇਂ ਸਥਾਨ ਪੰਨਾ ੧੧੬੮ 'ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪਉੜੀ ਗਾਇਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਅਧੀਨ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦੇ ਖੇੜੇ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੰਦ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਕੇ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਸਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ :

-ਬਨਸਪਤਿ ਮਉਲੀ ਚੜਿਆ ਬਸੰਤੁ ॥ (...)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੧੧੭੬

-ਮਾਹਾ ਮਾਹ ਮੁਮਾਰਖੀ ਚੜਿਆ ਬਸੰਤੁ ॥ (...)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੧੧੬੮

ਸਿੱਖ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਦੀ ਚੌਕੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਰਿਆਦਾ ਹੈ। ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਆਰੰਭਤਾ ਇਸੇ ਰਾਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਪਨਤਾ ਬਸੰਤ ਦੀ ਪਉੜੀ ਲਗਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰੁੱਤਕਾਲੀਨ ਰਾਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਮਾਘ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਹੋਲੇ ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਤੱਕ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਅਤੇ ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਬਸੰਤ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਮਾਘੀ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ ਤੋਂ ਇਕ ਰਾਤ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦੀ ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਖੋਲਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਦਾ ਸਮਾਪਨ ਹੋਲੇ ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ 'ਤੇ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ, ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੋਲੇ ਮਹੱਲੇ ਤੋਂ ਇਕ ਰਾਤ ਪਹਿਲਾਂ ਬਸੰਤ ਰਾਗ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਗ ਦਰਬਾਰ ਸੱਜਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨੀਏ ਬਸੰਤ ਅਤੇ ਹੋਲੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬੀਰ ਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸ਼ਸਤਰ ਮਾਲਾ ਵਿਚੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਦਾ ਗਾਇਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੰਗ ਰਾਗ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ।

ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅੱਠ ਪਦੇ, ਸੱਤ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ; ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਤਾਰਾਂ ਪਦੇ; ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਦੇ; ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਠਾਰਾਂ ਪਦੇ ਦੇ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ; ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸੱਤ; ਨਾਮਦੇਉ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪਦੇ ਤੇ ਭਗਤ ਰਵੀਦਾਸ ਇਕ ਪਦਾ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਦਰਜ ਹੈ।

ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਪੂਰਵੀ ਥਾਟ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਨੂੰ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਰਾਗਨੀ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਮੱਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਕ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮਾਰਵਾ ਥਾਟ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਗ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਾਗ ਥਾਟ ਮਾਰਵਾ, ਪੰਚਮ ਵਰਜਿਤ, ਤੀਜੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਥਾਟ ਪੂਰਵੀ, ਕੇਵਲ ਤੀਵਰ ਮਧਿਅਮ, ਚੌਥੇ ਨੇ ਥਾਟ ਪੂਰਵੀ, ਦੋਵੇਂ ਮਧਿਅਮ ਆਦਿ। ਕੁਝ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੋਮਲ ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਥਾਟ ਤੋੜੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਪੂਰਵੀ ਥਾਟ ਅਤੇ ਮਧਿਅਮ ਦੋਵੇਂ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਹੈ।

ਕੁਝ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਜੋ ਕਿ ਬਿਲਾਵਲ ਥਾਟ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ, ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਗ ਨਿਰਣਾਇਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਬਿਲਾਵਲ ਥਾਟ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨਿਆ ਹੈ। ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ:

1. ਕਲਿਆਣ-ਅੰਗ, ਵਾਦੀ : ਤਾਰ ਸ਼ੜਜ, ਸੰਵਾਦੀ : ਗੰਧਾਰ, ਸੁਰ : ਦੋਵੇਂ ਮਧਿਅਮ, ਰਿਸ਼ਭ ਦੁਰਬਲ, ਸਮਾਂ : ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ।
2. ਥਾਟ : ਪੂਰਵੀ, ਜਾਤੀ : ਔੜਵ-ਸੰਪੂਰਨ, ਵਰਜਿਤ ਸੁਰ : ਆਰੋਹ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ, ਪੰਚਮ, ਵਾਦੀ-ਸੰਵਾਦੀ : ਤਾਰ, ਸ਼ੜਜ : ਪੰਚਮ, ਸਮਾਂ : ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ।
3. ਥਾਟ : ਪੂਰਵੀ, ਜਾਤੀ : ਔੜਵ-ਵਕਰ ਸੰਪੂਰਨ, ਵਾਦੀ : ਤਾਰ ਸ਼ੜਜ, ਸੰਵਾਦੀ-ਪੰਚਮ, ਸੁਰ : ਰਿਸ਼ਭ, ਪੈਵਤ ਕੋਮਲ, ਮਧਿਅਮ ਤੀਵਰ, ਵਰਜਿਤ ਸੁਰ : ਰਿਸ਼ਭ ਆਰੋਹ ਵਿਚ, ਸਮਾਂ : ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ।
4. ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸਰੂਪ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਰਾਗ ਨਿਰਣਾਇਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸੁਰ ਸ਼ੁੱਧ ਹਨ। ਆਰੋਹ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਪੰਚਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਜਾਤੀ ਔੜਵ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਗਾਇਆ ਵਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਤਾਰ ਸਪਤਕ ਦਾ ਸ਼ੜਜ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਮਧਿਅਮ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੋਹ : ਸ਼ੜਜ ਗੰਧਾਰ ਮਧਿਅਮ ਪੈਵਤ ਨਿਸ਼ਾਦ ਸ਼ੜਜ (ਤਾਰ ਸਪਤਕ), ਅਵਰੋਹ : ਸ਼ੜਜ (ਤਾਰ ਸਪਤਕ) ਨਿਸ਼ਾਦ ਪੈਵਤ ਪੰਚਮ ਮਧਿਅਮ, ਗੰਧਾਰ ਰਿਸ਼ਭ ਸ਼ੜਜ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੀ ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਅਧੀਨ ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ ਦਾ ਅੰਕਣ ਪੰਨਾ ੧੧੭੧ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਬਸੰਤ ਅਤੇ ਹਿੰਡੋਲ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਪਦੇ, ਇਕ ਅਸ਼ਟਪਦੀ; ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਇਕ ਪਦਾ; ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਪੰਜ ਪਦੇ ਇਕ ਅਸ਼ਟਪਦੀ; ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤਿੰਨ ਪਦੇ; ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਪੰਜ ਪਦੇ; ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਪਦਾ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ ਘਰ ੨ ਮਹਲਾ ੫ ਅਤੇ ਬਸੰਤ ਮਹਲਾ ੫ ਘਰ ੨ ਹਿੰਡੋਲ ਆਦਿ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਅਤੇ ਰਾਗ ਹਿੰਡੋਲ ਦਾ ਵੱਖਰਾ-ਵੱਖਰਾ ਉਲੇਖ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਗ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ ਦਾ ਉਲੇਖ ਰਾਗ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਰਾਗ ਵਿਆਕਰਣ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ ਰਾਗ ਦੇ ਨਾਦਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਸਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪੂਰਵੀ ਅਤੇ ਮਾਰਵਾ ਥਾਟ ਤੋਂ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਆਪਣੀ ਅਲੱਗ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਨਿਰਣਾਇਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਜਾਤੀ ਔੜਵ-ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਦੀ ਸ਼ੜਜ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਪੰਚਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ ਕੋਮਲ, ਮਧਿਅਮ ਤੀਵਰ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਦੋਵੇਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਆਰੋਹ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ-ਪੰਚਮ ਸੁਰ ਵਰਜਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰਾਤ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਪਹਿਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ ਰਾਗ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣ ਅੰਗ ਤੋਂ ਗਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਸ਼ੜਜ ਸੰਵਾਦੀ ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਸਮਾਂ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਰੋਹ-ਅਵਰੋਹ ਵਿਚ 'ਰੇ' ਅਤੇ 'ਪ' ਸੁਰ ਵਰਜਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਜਾਤੀ ਔੜਵ-ਔੜਵ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।

ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ ਰਾਗ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਰੂਪ ਮਾਰਵਾ ਥਾਟ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਆਰੋਹ ਵਿਚ ਪੰਚਮ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਵਿਚ ਪੰਚਮ ਸੁਰ ਵਰਜਿਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਜਾਤੀ ਔੜਵ-ਸ਼ੜਵ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਗੰਧਾਰ ਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਧੈਵਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸਮਾਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਕਤ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਕਾਰ ਸ੍ਰ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ, ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਰਾਗੀ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਤੀਵਰ, ਸੰਤ ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਗੰਧਰਵ, ਪ੍ਰਿੰ. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਪਰਮਜੋਤ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸੁਰਲਿਪੀ ਬੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਕਤ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀਆਂ, ਰਾਗੀਆਂ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਾਖੂਬੀ ਗਾਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਅਸੀਂ www.gurmatsangeetpup.com,

www.sikh-relics.com, www.vismaadnaad.org ਵੈਬਸਾਈਟਸ ਤੇ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਬਾਨੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਚੇਅਰ
ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਮਕਸਦ ਤੇ ਮਹਾਤਮ

ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਦਿਵਾਨ ਅਸਥਾਨ ਤੋਂ

ਬੀਰ ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਸਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਜੋ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਕਥਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਿਵਾਨ ਅਸਥਾਨ ਤੋਂ, ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼, ਸਵੇਰੇ 7.45 ਤੇ ਸਰਵਣ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪਰਸਾਰਨ ਪੀ.ਟੀ.ਸੀ (ਪੰਜਾਬੀ) ਟੀ.ਵੀ ਚੈਨਲ ਰਾਹੀਂ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਬੈਠੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ, ਇੱਕ ਸੁਚਾਰੂ ਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਉਦਮ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਗਿਆਤਾ, ਪੰਥਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੋਜੀ ਤੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਕਥਾਵਾਚਕ, ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਸਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਥਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੇਵਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰੀ ਸਿਰ, ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ, ਬੜੇ ਆਦਰ ਤੇ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਬਖਸ਼ੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਿਵਾਨ ਅਸਥਾਨ ਤੇ 'ਹੁਕਮਨਾਮਾ' ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰੂ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਥਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਗੁਣਵਾਨ ਕਥਾਵਾਚਕ ਵੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੱਚੇ ਉੱਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜ ਕੇ ਕਥਾ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਦੇ ਹਨ।

ਕਵੀ ਚੂੜਾਮਣੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ, **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ** ਅਨੁਸਾਰ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਥਾ ਤੇ ਵਿਖਿਆਨ ਦੀ ਪੱਧਤੀ ਦਾ ਅਰੰਭ, ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਬਿਰਾਜਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆਗਮਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੀ ਵਾਰ 38 ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ;

ਫਿਰਿ ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਕਰਤਾਰਪੁਰਿ ਭੇਖੁ ਉਦਾਸੀ ਸਗਲ ਉਤਾਰਾ ॥
ਪਹਿਰਿ ਸੰਸਾਰੀ ਕਪੜੇ ਮੰਜੀ ਬੈਠ ਕੀਆ ਅਵਤਾਰਾ ॥
ਉਲਟੀ ਗੰਗ ਵਹਾਈਓਨਿ ਗੁਰ ਅੰਗਦੁ ਸਿਰਿ ਉਪਰਿ ਧਾਰਾ ॥
ਪੁਤਰੀ ਕਉਲੁ ਨ ਪਾਲਿਆ ਮਨਿ ਖੋਟੇ ਆਕੀ ਨਸਿਆਰਾ ॥
ਬਾਣੀ ਮੁਖਹੁ ਉਚਾਰੀਐ ਹੁਇ ਰੁਸਨਾਈ ਮਿਟੈ ਅੰਧਿਆਰਾ ॥
ਗਿਆਨ ਗੋਸਟਿ ਚਰਚਾ ਸਦਾ ਅਨਹਦਿ ਸਬਦਿ ਉਠੇ ਧੁਨਕਾਰਾ ॥
ਸੋਦਰੁ ਆਰਤੀ ਗਾਵੀਐ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਾਪ ਉਚਾਰਾ ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਭਾਰ ਅਥਰਬਣਿ ਤਾਰਾ ॥ 38 ॥

ਇਹ ਬੜੀ ਰੌਚਕ ਸਾਖੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਰਤਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਖੇਤੀ

ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਦ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆਪ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਚੌਂਕੀ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਚੌਂਕੀ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਮੁਲਾ ਕੀੜ, ਪ੍ਰਿਥੀਮਲ, ਰਾਮਾ, ਮਾਲੋ, ਮਾਂਗੋ, ਕਾਲੂ, ਭਗਤਾ ਓਹਰੀ, ਸੀਹਾਂ, ਫਿਰਣਾ, ਗੱਜਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੋ ਸਕੇ ਭਰਾ ਖੇਡਾ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਾ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਚੌਂਕੀ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਵਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਸਤਗੁਰਾਂ ਪਾਸ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ “ਮਾਹਰਾਜ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਬਾਣੀ, ਜੋ ਆਪ ਗਾਇਨ ਕਰਕੇ ਸਰਵਣ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹੋ, ਇਸਦੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ, ਆਪ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੋ, ਸਾਡੇ ਵਰਗਿਆਂ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਲ ਕਰਕੇ ਸਮਝਾਵਣ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ” ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਰਜ਼ ਬੇਨਤੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਥਾ ਤੇ ਵਿਖਿਆਨ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫੇਰ ਕਥਾ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦਾ ਆਇਆ। ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਤੋਂ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਪੰਜਵੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ਮਾਂਝ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾਂ ਘਰੁ ਚੌਥਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ;

ਕਿਰਤਿ ਕਰਮ ਕੇ ਵੀਛੁੜੇ ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਮੇਲਹੁ ਰਾਮ॥
ਚਾਰਿ ਕੁੰਟ ਦਹ ਦਿਸ ਭ੍ਰਮੇ ਥਕਿ ਆਏ ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਸਾਮ॥

ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਥਾ ਤੇ ਵਿਖਿਆਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅੰਗ-133 ਉੱਤੇ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਥਾ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਨੂੰ ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ;

ਸਭ ਤੇ ਉਤਮ ਹਰਿ ਕੀ ਕਥਾ॥
ਨਾਮ ਸੁਨਤ ਦਰਦ ਦੁਖ ਲਥਾ॥
ਨਾਮ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਸੰਤ ਰਿਦ ਵਸੈ॥
ਸੰਤ ਪ੍ਰਤਾਪਿ ਦੁਰਤੁ ਸਭੁ ਨਸੈ॥
ਸੰਤ ਕਾ ਸੰਗੁ ਵਡਭਾਗੀ ਪਾਈਐ॥
ਸੰਤ ਕੀ ਸੇਵਾ ਨਾਮੁ ਧਿਆਈਐ॥
ਨਾਮ ਤੁਲਿ ਕਛੁ ਅਵਰੁ ਨ ਹੋਇ॥
ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਪਾਵੈ ਜਨੁ ਕੋਇ॥

(ਅਰਥਾਤ : ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਟ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰਵਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਭ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਤੇ ਪੀੜਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਸਾਧੂ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦੀ ਹੈ, ਸਾਧੂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਤਪ ਤੇਜ ਕਾਰਨ, ਪਾਪ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਮਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕੇਵਲ ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਟਹਿਲ ਸੇਵਾ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਬਰਾਬਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ। ਹੇ ਨਾਨਕ, ਕੋਈ ਵਿਰਲੇ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਨਾਮ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ)

ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਿਵਾਨ ਅਸਥਾਨ ਤੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ

ਕਥਾ ਤੇ ਵਿਖਿਆਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹਜ਼ੂਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ, ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅੰਤਮ ਸੰਪਾਦਨਾ ਸਮੇਂ, ਜੋ ਨੌਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ 57 ਸਲੋਕ ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਬਾਰਕ ਮੁਖਾਰ ਬਿੰਦ ਤੋਂ, ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਮੌਜੂਦ 48 ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਣ ਕਰਵਾਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਭਾਗੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕਥਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸੇਵਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਿਲਾਂ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਜੀ ਵੱਲੋਂ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਿਵਾਨ ਅਸਥਾਨ ਤੋਂ, ਬੰਦ ਬੰਦ ਕਟਵਾ ਕੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਥਾ ਤੇ ਵਿਖਿਆਨ ਦੀ ਦੀਖਿਆ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਰਥ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਅਖਿਆ ਦਾ ਗੁਣ ਤੇ ਗਿਯਾਨ, ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਤੱਥ, 'ਕਬਿੱਤ ਭੇਦਾਵਲੀ' ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹਨ ;

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਿ ਸੁਚ ਸੇਵਕ ਨਿਜ ਜਾਨ॥

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਮ੍ਰਿਗੇਸ਼ ਕੋ ਅਰਥ ਪਛਾਏ ਮਾਨ॥

ਤਿਨ ਤੇ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਛੇ ਪ੍ਰੀਤਿ ਅਤਿ ਧਾਰਿ॥

ਗਯਾਨੀ ਸੰਗਯਾ ਜਗਤ ਮੈਂ ਵਿਦਤ ਭਈ ਸੁ ਅਪਾਰ॥

ਤਿਨ ਕੇ ਦ੍ਰੈ ਸੁਤ ਪ੍ਰਗਟ ਇਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਦਾਸ ਮ੍ਰਿਹੇਸ਼॥

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਗਯਾਨੀ ਦੁਤੀ ਮਨੋ ਵਯਾਸ ਜਸ ਏਸ॥

ਸੁਧਾਸਰੇ ਹਰੀ ਮੰਦਰੇ ਕਥਾ ਰੀਤਿ ਗੁਰ ਗ੍ਰੰਥ॥

ਬਾਸੁਰ ਚਤੁਰਥ ਜਾਮ ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੋਤਾ ਸੁਨਿ ਸਭ ਪੰਥ॥

(ਕਵਿਤ ਭੇਦਾਵਲੀ)

ਉਪਰੋਕਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸੱਖਣਾ ਰਹੇਗਾ ਜੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਲੋਢੇ ਪਹਿਰ ਕਥਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਮਹਾਨ ਕਥਾਕਾਰ ਗਿਯਾਨੀ ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਉਕਤ ਦਰਜ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਯਾਨੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ। ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਤੱਕੜੇ ਜੋਧਾ ਪੁਰਖ ਸਨ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਮਾਹਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਸੇ ਔਖੇ ਸਮੇਂ, ਮੈਦਾਨੇ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਇਮਦਾਦ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮਾਹਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾਤਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ, ਤਦ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਸਮਰਪਤ ਕਰਕੇ, ਧਰਮ ਵਿਦਿਆ, ਕਥਾ ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਗਿਯਾਨੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ' ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਕਥਾ, ਲੋਢੇ ਪਹਿਰ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਸਰਾ ਕੰਮ ਆਪ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਲਈ ਸੋਨੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸਦੇ ਪਰਮਾਣ ਵੱਜੋਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੂਰਬੋਤ੍ਰੀ ਬਾਹੀ ਤੇ ਨਿਮਨ ਦਰਜ, ਇਕ ਖੁਤਬਾ

ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ;

“ ਸੇਵਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਸੂਰਨਕੀ ਅਰ ਸੰਗ ਸੁਪੇਦ ਕੀ ਬਡਭਾਗੀ ਜਾਣਕੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਹਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੌਂ ਕਰਾਈ ਮਾਰਫਤ ਸ੍ਰੀ ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਗਯਾਨੀ ਜੀ ਕੀ ”

ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਨ ਦੇ ਗੁਣ ਦੀ ਮਹਾਨ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬੋਧ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਆਪ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਚੂੜਾਮਣੀ ਕਵੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ 'ਵਿਦਯਾ ਦਾਤਾ' ਵੀ ਸਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿੱਚ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਕਥਾ ਤੇ ਵਿਖਿਆਨ ਦੀ ਪੱਧਤੀ, ਲਗਪਗ 500 ਸਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਰਸਾਰ ਵਾਸਤੇ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ, ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਥਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਦਾ ਮਕਸਦ ਏਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੇ ਮਨ ਮੰਤਕ ਤੱਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਕਥਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਖੀ-ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ, ਧਰਮ ਦੇ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਦੀ ਰੂਹ ਤੱਕ ਅੱਪੜਨ ਲਈ, ਕਥਾ-ਵਿਚਾਰ, ਇਕ ਸਮਾਂ-ਅਜਮਾਇਸ਼ੀ ਵਸੀਲਾ ਤੇ ਕਰਮਵਾਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪਰਸਾਰ ਲਈ, ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਥਾ ਤੇ ਵਿਖਿਆਨ ਦੀ ਵਿਧੀਨੂੰ, ਵਕਤ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਡੂੰਘੇ ਅਧਿਅਨ ਤੇ ਮਬਨੀ ਮੁਹਾਰਤ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ, ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ, ਸੰਵਾਰਨ, ਨਿਖਾਰਨ ਤੇ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਬਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਸੁਮਾਰ, ਅੱਜ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਲਗਪਗ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਖਾਲਸਾਈ ਚਿੰਨ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਤੇ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਪੁਖਤਾ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰਬਤਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਹਿਰਾਵਾਂ ਤੇ ਬਰੇਤੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉੱਤੇ, ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ੀ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਵੱਸੇ, ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੁਤਲਾਸ਼ੀ, ਹਰ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੀ ਰੂਹ, ਸੁਰਤੀ ਤੇ ਸੋਝੀ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ (ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ) ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਆਸਥਾ ਦੀ ਰੁਹਾਨੀ ਭੁੱਖ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਸੁਆਤੀ ਬੂੰਦ ਨਾਲ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਸ਼ਬਦ' ਹੀ ਰੁਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਤੇ ਆਖਰੀ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਦਾ ਪਾਠ ਹੀ, ਇਸ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਰੁਹਾਨੀ ਸ੍ਰੋਤ ਦਾ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਤੇ ਪਾਸਵਰਡ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਵਾਸਤੇ ਰੁਹਾਨੀਅਤ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੇਂਦਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਪਮਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਫੁਰਮਾਇਆ ਸੀ;

ਡਿਠੇ ਸਭੇ ਥਾਵ ਨਹੀ ਤੁਧੁ ਜੇਹਿਆ ॥

ਬਧੋਹੁ ਪੁਰਖਿ ਬਿਧਾਤੈ ਤਾਂ ਤੂ ਸੋਹਿਆ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਗ 1361 ਤੋਂ 1363 ਤੀਕਰ)

(ਭਾਵ: ਮੈਂ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵੇਖ ਲਈਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਤੇਰੇ ਵਰਗੀ, ਤੇਰੇ ਤੁਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਸੁਆਮੀ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਤੇਰੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਤੂੰ ਅਤੀ

ਸੁੰਦਰ ਹੈ)

ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ, ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਲਈ ਫੁਰਮਾਨ-ਏ-ਇਲਾਹੀ ਹੈ, ਇਸ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਕਥਾ ਤੇ ਉਸ ਪਰਥਾਏ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਖਿਆਨ ਦਾ ਮਹਾਤਮ, ਸਾਨੂੰ ਸਾਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਅਨੰਦ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੂਹਾਨੀ ਤਜ਼ਕਰੇ ਦੇ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਅੱਖਰੀ ਵਰਨਣ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। 'ਰੂਹ' ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਨੀ ਸੈਨਤਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਜੁਬਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ' ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ, ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸੁਰਤੀ ਤੇ ਧੁਨੀ ਨੂੰ, ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਨੂਰ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਕਰ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਕਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ, ਮੇਰੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਗੁਰਮੱਤ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਕਥਾ ਵਾਚਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਸੁਨਿਮਰ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਕਥਾ ਤੇ ਵਿਖਿਆਨ ਸਮੇਂ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਭਾਵ ਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਮੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਓੜਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਕਥਾ ਦੇ ਵਿਖਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸਾਖੀ ਜਾਂ ਪਰਮਾਣ ਵੱਜੋਂ ਵਰਤੀ ਗਈ ਕੋਈ ਵੀ ਹਿਕਾਇਤ ਜਾਂ ਲਘੂ ਕਥਾ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਅਜੇਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਜਾਂ ਭਾਵ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ, ਭਰਮ ਭਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ, ਕਰਮਕਾਂਡ ਦਾ ਦਕਿਆਨੁਸੀ ਮੁਲੰਮਾ ਕਰਕੇ, ਭੋਲੀ-ਭਾਲੀ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦਾ ਧਿਆਨ ਭੰਗ ਕਰਕੇ, ਉਸਨੂੰ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫੁਸਲਾਉਣ ਦੀ, ਕੋਈ ਆਕਰਮਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ ਅਤੇ ਜੇ ਸਮੁੱਚੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਥਾ ਦੇ ਅੰਤਰੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਗੁਰਮੱਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਜ਼ਹੂਰ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਕਲੰਕਿਤ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ। ਅਜੇਹੀ ਕੁਚੱਜੀ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਦੀ, ਬੜੇ ਠੋਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਖਿਲਾਫਤ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪਰਸਾਰ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਹਿਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸ੍ਰੀ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਿਵਾਨ ਅਸਥਾਨ ਤੋਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੀ ਕਥਾ ਸਰਵਣ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੀ ਕਥਾ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਮੌਰ ਕਥਾਵਾਚਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਗੁਰਮੱਤ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਗਿਆਨੀ ਹੋਣ ਤੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਭਾਵ ਨੂੰ ਧੁਰ ਗਹਿਰਾਈ ਤੱਕ ਸਮਝਦੇ ਹੋਣ, ਤੇ ਉਸ ਭਾਵ ਨੂੰ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਦਰਸਾਏ ਮਾਰਗ ਤੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ, ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਵਿਖਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਸਹੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹੀਅਤ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ।

ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੁਹਜਮਈ ਅਦਬ ਨਾਲ ਸੁਸੱਜਿਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਉਤਮ ਕਥਾਵਾਚਕਾਂ ਦੀ ਪਰਖ, ਪੜਚੋਲ ਤੇ ਚੋਣ ਹਿਤ, ਕੀਰਤਨ ਸਬ-ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਇਕ ਕਥਾ ਸਬ-ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਵੀ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਤਰਫਦਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠ ਕੇ, ਸੁੱਚੀ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪਰਖ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ, ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਸਿਰਮੌਰ ਕਥਾ ਵਾਚਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਨਿਸ਼ਚਿੱਤ ਹੋ ਸਕੇ।

ਸਾਬਕਾ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਸੰਪਰਕ : 9814033362

सितार की प्राचीनता एवं आधुनिक स्वरूप

निर्मल कौर^{*}

शोध सारंशः

भारतीय संगीत में सितार एक प्रमुख एवं लोकप्रिय तंत्री वाद्य हैं सितार का स्वरूप प्राचीन काल की वीणाओं से माना जाता है परन्तु सितार को अपने वर्तमान स्वरूप तक पहुंचने में काफी समय लगा तथा अनेक बार इसे अपना रूप बदलना पड़ा प्राचीन तत् वाद्यों में 'वीणा' ही प्रमुख वाद्य था¹ प्राचीन काल में 100 प्रकार की वीणाओं का वर्णन प्राप्त होता है प्रत्येक वीणा का अपना मुख्य स्वरूप था वैदिक काल में 100 तारों वाली 'वाण' नामक वीणा का वर्णन प्राप्त हुआ है इनमें से एक तीन तार वाली त्रितंत्री वीणा को सितार का पूर्वान्तर स्वरूप माना जाता है

मुख्य शब्दः सितार, वीणा

प्राचीन काल में जो स्थान वीणा वाद्य को प्राप्त था समय परिवर्तन के साथ वर्तमान में सितार वाद्य ने ले लिया है

सितार वाद्य की उत्पत्ति के संबंध में विद्वानों में मतभेद हैं जिस कारण सितार की उत्पत्ति के संबंध में हमें विभिन्न मत प्राप्त होते हैं

1. श्री ओंकार नाथ ठाकुर, डॉ. शरच्चन्द्र श्रीधर परांजपे, राणा कुम्भा, सँवाई प्रताप सिंह, आदि विद्वानों ने प्राचीन वीणाओं जैसे—सप्ततन्त्री, कच्छपी, चित्रा, किन्नरी, त्रितन्त्री, वीणा के आधार पर सितार का विकास माना जाता है
2. डॉ. लालमणि मिश्र ने भी सितार की उत्पत्ति तीन तारों वाली त्रितन्त्री वीणा से मानते हुए लिखा है कि, "सितार का पूर्व नाम त्रितन्त्री वीणा था किन्तु जब हिन्दू संगीतज्ञ मुसलमान बनाए जाने लगे, तब उनकी जुबान भी हिन्दी से उर्दू

* शोधकर्ता, संगीत एवं नृत्य विभाग कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालय, कुरुक्षेत्रा, हरियाणां

हो गई तथा उन्हें संस्कृत के उच्चारण कठिन प्रतीत होने लगे इसलिए मुसलमान उस्तादों द्वारा त्रितन्त्री का तजुर्मा कर इसे सेहतार या सितार कहा जाने लगां²

कुछ विद्वानों ने सितार को विदेशी वाद्य माना है। उनके विचारों अनुसार, "सितार शब्द का विकास पार्शियन 'सेहतार' से हुआ है पार्शियन भाषा में 'सह का अर्थ तीन होता है इस प्रकार सह—तार अर्थात् तीन तार वाला वाद्यं

केवल नाम के आधार सितार को विदेशी वाद्य कहना उचित नहीं है क्योंकि संस्कृत भाषा में भी सितार का एक विशेष अर्थ होता है जिसका वर्णन पंडित जगदीश नारायण पाठक ने अपनी पुस्तक 'सितार साधना' में किया है। उनके अनुसार, "यह शब्द 'स' बन्धते धातु से बना है इसमें तीन शब्दों का योग है सित+आ+र। इसकी व्युत्पत्ति इस प्रकार है— सितैः=बन्धनैः, आ = समन्तात्, र= रंजयति इति सितारः अर्थात् बन्धनों द्वारा जो सब ओर से आनंदित करता है वह सितार है। इस अर्थ के आधार पर सितार वाद्य का 'सितार' नाम सार्थक है क्योंकि सितार में तारों का बन्धन, पर्दों का बन्धन, मिज़राब का बन्धन, गतों का बन्धन इस प्रकार यह बन्धनमय वाद्य है। यदि इनमें से किसी भी बन्धन का उल्लंघन किया जाए तो सितार द्वारा रंजकता उत्पन्न हो ही नहीं सकती यहां तक कि इसमें बैठक का भी बन्धन है।³

डॉ. लाल मणि मिश्र के अनुसार, कुछ विद्वान ऐसे भी हैं जो सितार को ईरानी वाद्य मानते हैं इसमें संदेह नहीं कि ईरान में भी इक तार, दुतार, सितार, चौतार आदि वाद्यों का प्रचार रहा है किन्तु उनकी बनावट भारतीय वाद्यों की बनावट से मूलतः भिन्न होती है भारतीय वाद्यों की अपनी कई विशेषताएं हैं जिन्हें और कहीं नहीं देखा जा सकता पहली विशेषता यह है घुड़च का चपटा होना इस प्रकार के चपटे घुड़च की प्रथा भारत में अति प्राचीन काल से चली आ रही है प्राचीन काल में चपटी घुड़च के लिए लौह या ताम्र की जवारी को गूंज के अनुसार बनाना या खोलना कठिन था क्योंकि यह जवारियां जैसी बनाई जाती थी, वैसी ही स्थिति में रहती थी 'मध्यकाल तक इसी

जवारी का प्रयोग होता रहा तत्पश्चात् इन जवारियों को हटाकर ऊँट की हड्डी अथवा हाथी दांत की जवारी का प्रयोग किया जाने लगा इसमें वाद्य की गूँज की कर्णप्रियता में वृद्धि हो गई इस प्रकार की घुड़च की व्यवस्था विश्व में ही नहीं पाई जाती यह बताना भी आवश्यक है कि भारतीय वीणाओं में घुड़च की इस प्रकार की व्यवस्था केवल उन्हीं में देखी जाती हैं जिन्हें मिज़राब (त्रिकोण) से बजाया जाता है गज़ से बजने वाले तन्त्रीवाद्यों जैसे सारंगी, रावणहस्त, इमराज़ आदि में घुड़च की व्यवस्था भिन्न प्रकार की होती है

दूसरी परदों की व्यवस्था है भारतीय वीणाओं में परदों को लगाने की जिस प्रकार व्यवस्था होती है वैसी व्यवस्था अन्य देशों में नहीं पाई जाती तीसरी विशेषता यह है कि चिकारी की तारों की जो वादन के समय छेड़ या भरावट के काम आती है तथा जिनमें षड़ज की ध्वनि सदैव ध्वनित होती रहती है चिकारी का प्रयोग, किन्नरी वीणा के उत्पत्ति काल से ही होने लगा था जो कि 12वीं-13वीं शताब्दी तक परिपुष्ट हो गया

उपर्युक्त तीनों विशेषताएं भारतीय सितार में उपलब्ध है तथा जब से सितार शब्द का उपयोग प्रयुक्त होने लगा है उससे पूर्व ही उक्त विशेषताएं भारतीय संगीत के तंत्री वाद्यों में विद्यमान रही हैं इन साक्ष्यों के आधार पर सितार को ईरानी वाद्य नहीं कहा जा सकता है ⁴

दूसरे मत के अनुसार :

सितार का आविष्कार अमीर खुसरों के द्वारा माना जाता है वस्तुतः इस धारणा के भूल में सितार का नाम है, फारसी में 'सेह' का अर्थ 'तीन' होता है विद्वानों का एक वर्ग मानता है कि अमीर-खुसरों ने चार तार वाली वीणा में से एक तार कम कर दिया तथा इस वाद्य का नाम 'सेह-तार' रखा

एक और मत अनुसार हजरत अमीर खुसरों ने ईरानी वाद्य 'ऊद' और भारतीय वीणा का सुमेल सितार में मिला सितार भारतीय वीणा का सुमेल सितार में किया सितार भारतीय वीणा पर आधारित होते हुए भी अकार में 'ऊद' के समान है ⁵

मध्यकाल के किसी भी ग्रंथ में सितार का वर्णन प्राप्त नहीं होता यहां तक कि अमीर खुसरो के अपने ग्रंथों में सितार का वर्णन नहीं मिलता 18वीं शताब्दी में फारसी में लिखी गई नवाब दरगाह कुली खां की मीरात—ए—दिल्ली नामक पोथी में तीन तार वाले (सहतार) का प्रथम उल्लेख है यह पुस्तक सम्भवतः 1740 ई. के लगभग लिखी गई है ⁶ अमीर खुसरो वस्तुतः बलबन तथा सुलवान उलाऊद्दीन के दरबार का एक रत्न था अपनी अप्रतिम प्रतिभा से खुसरो ने गारा, सरपरदा आदि अनेक नवीन रागों का सृजन किया था सितार नामक वाद्य का आविष्कार भी वस्तुतः यही अमीर खुसरो था

अमीर खुसरो तानसेन के दौहित्र वंश थे इनके पुत्र फिरोज खां हुए, फिरोज खां के पुत्र मसीत खां, हुए मसीत खां ने पिता से सिखकर सितार को कुछ परिष्कृत किया अमीर खुसरो के सितार में केवल तीन ही तार थे आरंभ में सितार एक बहुत ही साधारण वाद्य था, समय के अनुसार इस वाद्य में विद्वान कलाकारों के द्वारा इसका परिष्कार होता रहा और आज सितार में तीन तार के स्थान पर 7 तार देखते हैं इस तरह सितार के परिवर्तन में मसीत खां और गुलमा रजा ने अपने-अपने समय में भूमिका निभाई ⁷ मसीत खां तथा रजा खां ने तेईस पर्दों वाले उच्च थाट के सितार का निर्माण किया ⁸ इन्होंने सात तारों का प्रयोग किया, जिसमें बाज का तार मध्यम दो जोड़े के तार षड्ज दो लोहे के तार पंचम तथा अंतिम दो तार षड्ज में मिलाए जाते थे आज भी सितार मिलने का ढंग यही माना जाता है

आधुनिक काल :

जब सितार मुख्य रूप में सामने आया तो उस समय सितार सेनिया वंशज के हाथों में थीं तानसेन के वंशज अमृतसेन, रहीम सेन, तथा निहालसेन ने सितार के विकास में महत्वपूर्ण योगदान दिया आधुनिक काल के अमृतसेन का जन्म 1813—1893 का माना जाता है मुख्य रूप में सितार का प्रचार इस काल में होना शुरू हो गया था 23 परदों वाली सितार में परिवर्तन करके उसमें 23 से पर्दों की संख्या 19 कर दी इसके कारण अचल थाट का सितार बदलकर चल थाट का हो गया उन्होंने बीनकार का जोड़

तथा मींड का काम आरंभ कियां रहीमसेन के पुत्र अमृतसेन ने नई-नई गतों का निर्माण कर वीणा के आलाप तथा राग की बढ़त को भी इसमें भर दियां

19वीं शताब्दी में इसी घराने के उमराव खा हुए जिन्होंने सुरबहार का आविष्कार किया और इसके बाद उस्ताद इमदाद खां ने परदों की संख्या 23 से 19 ही मानी है । सितार में तरब के तार जोड़ने का श्रेय भी इन्हीं को दिया जाता है तरब की तारों की संख्या ग्यारह होती है जिन्हें किसी भी राग में प्रयुक्त स्वरों के आधार पर मिलाया जाता है तरब के तारों की प्रचलन आज भी गूंज तथा ध्वनि-माधुर्य हेतु सर्वत्र दृष्टिगोचर होता है

उस्ताद इमदाद खां के पुत्र उस्ताद इनायत खां ने जवारी को सुधार कर एक नवीन रूप प्रदान कियां जिसमें ध्वनि की प्रौढ़ता में विशेष अंतर आयां ⁹ और सितार में मुख्य तूम्बे को खोल बनाकर तथा एक और तम्बा जोड़कर अपने वंश की आविष्कारक परम्परा को आगे बढ़ायां

इनायत खां साहब ने दूसरा जो मुख्य तूम्बे से आकार में छोटा था सितार के ऊपरी सिरे पर लगाया इस तरह वर्तमान में आधुनिक सितार के स्वरूप को निर्धारित करने का श्रेय उन्हें है इन्होंने तरब के प्रयोग पर भी ध्यान दियां इनायत खां साहब की वादन शैली भी काफी लोकप्रिय हुई उनकी अलग ही शैली थी जिसमें जोड़ आलाप और गत प्रधान थां इसके अतिरिक्त उन्होंने विलम्बित तथा द्रुत गतों के साथ बजने वाली कई तानों का निर्माण भी कियां ¹⁰

उस्ताद विलायत खां ने इनकी परम्परा का विकास किया तथा, सितार के प्रतिनिधि कलाकार हैं इन्होंने सितार में छः तार प्रयुक्त किए हैं ये सितार में एक जोड़े का तार तथा खरज के पंचम के तार के स्थान पर इस्पात के तार का प्रयोग करते हैं जिसे राग में बजाए जाने वाले स्वरों के आधार पर मिलाया जाता है

पं. रविशंकर समकालीन है और आज स्वतंत्र धारा के लब्ध प्रतिष्ठित कलाकार हैं इन्होंने जोड़े के एक तार के स्थान पर ठेठ (पीतल) खरज का तार प्रयुक्त किया है

जिसमें वादन में गाम्भीर्य की वृद्धि तथा आलाप का विस्तार क्षेत्र चार सप्तक तक बढ़ गया हैं ¹¹

सितार के उपरोक्त वर्णित अवयवों में समय—समय पर विभिन्न संगीतज्ञों का योगदान से अनुत्पूर्व प्रगति हुई जिसके परिणामस्वरूप यह एक सर्वगुण सम्पन्न वाद्य के रूप में प्रतिष्ठित एवं जनप्रिय हैं

अंत में हम कह सकते हैं कि सितार के क्षेत्र में समय के साथ अनेक परिवर्तन होते रहें भारत में मुसलमानों के आक्रमण के पश्चात् भारतीय संगीत के वाद्यों तथा गायन शैलियों पर मुस्लिम प्रभाव का पड़ना अनिवार्य ही था किन्तु यह प्रभाव कितना तथा किस सीमा तक पड़ा यह अभी तक शोध का विषय हैं

संदर्भ ग्रंथ सूची

-
- 1 डॉ.शोभित कुमार नाहर, सितार बंदिश सौंदर्य, पृ. 29
 - 2 डॉ.शोभित कुमार नाहर, सितार बंदिश सौंदर्य, पृ. 29
 - 3 पंडित जगदीश नारायण पाठक, सितार साधना पृ. 7
 - 4 डॉ.लाला मणि मिश्र, भारतीय संगीत वाद्य, पृ. 124
 - 5 डॉ.दर्विंदर कौर, संगीत रूप, पृ. 57
 - 6 डॉ.शोभित कुमार नाहर, सितार बंदिश सौंदर्य, पृ. 33
 - 7 डॉ.लक्ष्मी नारायण गर्ग, सितार शिक्षा, पृ. 7
 - 8 डॉ.वीणा जैन, सेनिया घराना और सितार वादन शैली, पृ. 88
 - 9 अमिता शर्मा, सितार वादन एवं संगीत वाद्य, पृ. 21
 - 10 संगीत, अगस्त 1968—सितार और उसका विकास, लेखक, अरविंद पारिख, पृ. 35
 - 11 अमिता शर्मा, सितार, वादन एवं संगीत वाद्य, पृ. 21

Raagas in Current-Sound of Naad

By Arshdeep Singh

“Raag Naad Sabad Sohne Ja Lage Sahaj Dhian”

- Sri Guru Granth Sahib Ji, Ang – 849

Guru Amardas Sahib Ji says that these Melodies (Raagas) and Sabad are beautiful only when one focuses his/her meditation on that almighty.

Guru Sahibaans gave us a huge treasure of naam, sabad, and raagas. Sri Guru Granth Sahib includes a total of 62 Raagas - 31 Shudh, 25 Mishrat, and 6 Dakhni Saroops of Raagas. We might have noticed that Hazuri Ragis or Kirtanias, especially at Darbar Sahib do not require material to first read, and then sing the sabads, unlike other Gurudwara Sahibs. Kirtan Maryada says that sabads should be *kanth* or memorized by the kirtanias, and not be read from any source while singing the verses. The reason is that when we read the sabad while singing, focus is on that reading material more than the almighty. While singing a sabad in a raaga, sabad should be *pardhan* or first than the raaga. Taan, Gamak, Murki, etc. should be within the sabad and should not be performed in *Akaar* while singing the sabad. Bhai Kultar Singh Ji, who are a scion of Gurbani Sangeet lineage, says that “Sabad should be on Raag’s shoulder, so that the raag can never be up from the sabad”.

Each raaga in Guru Granth Sahib Ji reflects a theme, a particular state.

For example, Raag SiriRaag – **Detachment**; Maaru – **Bravery**; Bilawal – **Happiness, Joy**;

Jaijavantee – *Vairaag* and **Happiness** at the same time.

“Raagan Vich Sriraag Hai Je Sach Dhare Piyar”

- Guru Granth Sahib Ji, Ang – 83

Here, Guru Amardas Sahib Ji says that SiriRaag is best among the raagas if it inspires you to express your love for that Almighty *Akal Purakh*. SiriRaag is the first Raaga of Sri Guru Granth Sahib Ji, after Japji Sahib, Sodar, and Sohila. However, some say that Raag Aasa is the first raaga, but if we look at the “Tatkarag” or Index of the raagas, it states that beginning of Sabads is from SriRaag only.

“Panchhian Mai Hans Mrigrajan Mai Saardool Raagan mei SiriRaag Paras Pakhaan Hai”

- Vaaran Bhai Gurdas Ji

Here, Bhai Gurdas Ji says, just as Swan among Birds, Lion among Feline Family, SiriRaag is the Philosopher-Stone among Raagas.

Beginning from SriRaag in Guru Granth Sahib Ji and ending with Prabhati, and Jaijavantee depicts how one travels from darkness to *Prabhat* or light. Guru Sahibaans have given us Raaga as ‘utensil’ and sabad as ‘food’. It is said that if one sings a sabad in the same raaga as prescribed, there will be full influence of sabad on the person who is singing as well as the listeners. Raagmala, which is recited at the end of Akhand Paath Sahib or Sehaj Paath Sahib includes 6 parent raagas, 36 raginis, and 48 sons of raagas. Many of them are not present in Guru Granth Sahib Ji. Most of the Raagas in Sri Granth Sahib are the exclusive melodies of Gurbani Sangeet.

For example, Majh, Gauri Guareri, Gauri Cheti, Gauri Sorath, Asa Kafi, Tilang Kafi, Suhi Lalit, Tukhari, Jaijavantee, etc. Making Gurbani Sangeet Unique.

There are lot of controversies related to the system of raagas and raginis, not going into that. The modern system of dividing raagas is based on *thaat* system. Indian Classical Music has 10 thaats,

namely Bilawal, Khamaaj, Kaafi, Asavari, Bhairavi, Bhairav, Kalyan, Marwa, Poorvi, and Toree (Todee). And, Carnatic Music or *Dakhan Sangeet Padhati* has 72 thaats.

None of the Raagas in Sri Guru Granth Sahib Ji belongs to Bhairavi Thaats. However, from Dasam Bani, much popular raaga named **Malkauns** belongs to Bhairavi Thaats. Raaga Tukhari, which has been created by Sri Guru Nanak Dev Sahib Ji, belongs to a Carnatic or Dakhan Sangeet Padhati Thaats, named *Dharamvatee*. Raaga Gauri Dakhni, is considered as the first Raaga (Malyamalavgovla) of Carnatic Music. The Raaga Jaijavantee, which is a popular raaga in Indian Classical Music, is a creation of Guru Tegh Bahadar Sahib Ji. As there are no records of Jaijavantee in any music sources before Guru Tegh Bahadar Sahib Ji.

Guru maharaj said – “Kaljug Meh Kirtan Pardhana”, Kirtan is prominent in this dark age Kalyug.

Every Sikh has to follow *Rehat Maryada* or Sikh code of conduct. There is a *Kirtan Rehat Maryada* too, which needs to be followed by a Kirtankaar. Kirtan Chowki begins with Shaan, followed by manglacharan > a partaal/ dhrupad sabad/ complex taal sabad > sehaj kirtan > Pauri.

Guru Nanak Dev Ji said – “Jaisi Mai Aavai Khasam Ki Bani, Taisra Kari Gian Ve Laalo”. We should accept the bani as it is. If it is in Tilang Raaga, we should sing it in Tilang Raaga. However, there is no such restriction if we sing the sabad in any other raaga. Dhrupad Kirtan used to be done at Guru Sahibaans’ Courts. Dhrupad is heroic, pure, and spiritual. Taus, Saranda, Rabab, Jori, these are the Dhrupadi Saajs or Instruements. Dilruba has no connection with Guru Sahibaans and has never been used in courts of Guru Sahibaans. Neither Guru Sahibaans made it nor it was carried in battles. It was created for Khyal form of Kirtan by Mahant Gajja Singh on the request of his student Maharaja Bhupinder Singh.

Unfortunately, we have forgotten the puratan form of kirtan and more concentrated on the modern-day ‘khyal gayki’ only. Dhrupads, Dhamaars are extinct now-a-days.

“Raj Leela Terai Naam Banayi

Jog Baniya Tera Kirtan Gaayi”

- Sri Guru Granth Sahib Ji, Ang – 385

Guru Arjan Dev Sahib Ji says – “Your name has given me the pleasures of royalty; I attain yoga by singing your verses.”

“Sabhna Raagan Vich So Bhalaa Bhai Jit Vasiya Mann Aaye”

- Sri Guru Granth Sahib Ji, Ang – 1423

Guru Nanak Dev Sahib Ji Says – “Among the raagas, that one is best by which lord abides in the mind.” If Guru Sahibaans have chosen this method for the praises of that almighty, then how can we ignore that?

“Nanak Kahai Sunn Re Manaa Kar Kirtan Hoe Udhaar”

- Sri Guru Granth Sahib Ji, Ang – 214

Guru Arjan Dev Sahib Ji says, “you shall be saved by singing the Kirtan of that Almighty”.

Songs are first written and then sung and recorded accordingly. Guru Maharaj’s sabad was first sung and then written in Guru Granth Sahib. The Dasam Granth Sahib, the Sarabloh Granth Sahib or the Manglacharan Granth Sahib has over 350 extant ragas. With Guru Sahibaans grace, people are becoming aware about raagas day-by-day. Together, we can preserve our *virasat*.

Arshdeep Singh

Address: Satish Colony, Fatehabad, Haryana [125050]

Contact: 8685883114

E-mail: asinghackerzz@gmail.com

ਤਿੰਨ ਤਾਲ: ਕਾਇਦਾ ਸੀਰੀਜ਼

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ
(ਲਾਹੌਰ ਬਾਜ਼, ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣਾ)

ਤਬਲਾ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਲੜੀਵਾਰ ਕਾਇਦਾ ਸੀਰੀਜ਼ ਅਧੀਨ **ਕਾਇਦਾ ਨੰ: 17** ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਦਾ ਈਜ਼ਾਫਾ 8 ਬੰਧਾਂ ਜ਼ਰੀਏ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਇਦੇ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਬੋਲ 8 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਹੈ, 4 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਜੋੜ ਅਤੇ 4 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਰਚੀਫ਼ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਦੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਵੀ 8 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਬੋਲ, 4 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਜੋੜ ਅਤੇ 4 ਰਚੀਫ਼ ਭਰੀ ਹੈ। ਕਾਇਦੇ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਜਾਂ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਮੈਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕਾਇਦਾ # 17

ਪਿੰਨ ਨਾੜਾ ਗਧਾ ਟਧਾ ਗਿਨਾ ਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟ,
ਧਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰ ਤਿਰਕਿਟ ਧਾਗੇ ਨਾਤਿ ਨ੍ਰਿਤਿ ਨਕ ।

ਤਿੰਨ ਨਾੜਾ ਕਤਾ ਟਤਾ ਕਿਨਾ ਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟ,
ਧਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰ ਤਿਰਕਿਟ ਧਾਗੇ ਨਾਪਿ ਨਪਿ ਨਗ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਪਿੰਨਨਾੜਾ ਗਧਾਟਧਾ ਗਿਨਾਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ, ਪਿੰਨਨਾੜਾ ਗਧਾਟਧਾ ਗਿਨਾਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ,
ਪਿੰਨਨਾੜਾ ਗਧਾਟਧਾ ਗਿਨਾਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ, ਧਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਧਾਗੇਨਤਿ ਨ੍ਰਿਤਿਨਕ ।

ਤਿੰਨਨਾੜਾ ਕਤਾਟਤਾ ਕਿਨਾਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ, ਤਿੰਨਨਾੜਾ ਕਤਾਟਤਾ ਕਿਨਾਤਿਰਕਿਟ
ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ,

ਪਿੰਨਨਾੜਾ ਗਧਾਟਧਾ ਗਿਨਾਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ, ਧਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਧਾਗੇਨਾਪਿ ਨ੍ਰਿਪਿਨਗ

॥

ਬੰਧ # 1

ਤਿਰਕਿਟਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟਪਿੰਨ ਨਾੜਾਗਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ, ਪਿੰਨਨਾੜਾ ਗਧਾਟਧਾ ਗਿਨਾਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ,
ਪਿੰਨਨਾੜਾ ਗਧਾਟਧਾ ਗਿਨਾਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ, ਧਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਧਾਗੇਨਤਿ ਨ੍ਰਿਤਿਨਕ ।

ਤਿਰਕਿਟਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟਤਿੰਨ ਨਾੜਾਕਤਾ ਟਤਾਕਿਨਾ, ਤਿੰਨਨਾੜਾ ਕਤਾਟਤਾ ਕਿਨਾਤਿਰਕਿਟ
ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ,

ਪਿੰਨਨਾੜਾ ਗਧਾਟਧਾ ਗਿਨਾਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ, ਧਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਧਾਗੇਨਾਪਿ ਨ੍ਰਿਪਿਨਗ

॥

ਬੰਧ # 2

ਤਿਰਕਿਟਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟਪਿੰਨ ਨਾੜਾਗਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ, ਤਿਰਕਿਟਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟਪਿੰਨ ਨਾੜਾਗਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ,
ਪਿੰਨਨਾੜਾ ਗਧਾਟਧਾ ਗਿਨਾਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ, ਧਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਧਾਗੇਨਾਤਿ ਨ੍ਰਿਤਿਨਕ ।

ਤਿਰਕਿਟਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟਤਿੰਨ ਨਾੜਾਕਤਾ ਟਤਾਕਿਨਾ, ਤਿਰਕਿਟਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟਤਿੰਨ
ਨਾੜਾਕਤਾਟਤਾਕਿਨਾ,

ਪਿੰਨਨਾੜਾ ਗਧਾਟਧਾ ਗਿਨਾਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ, ਧਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਧਾਗੇਨਾਪਿਨ੍ਰਿਪਿਨਗ

॥

ਬੰਧ # 3

ਤਿਰਕਿਟਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟਪਿੰਨ ਤਿਰਕਿਟਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟਪਿੰਨ, ਨਾੜਾਗਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ ਨਾੜਾਗਧਾ ਟਧਾਗਿਨਾ,
ਪਿੰਨਨਾੜਾ ਗਧਾਟਧਾ ਗਿਨਾਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ, ਧਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਧਾਗੇਨਾਤਿ ਨ੍ਰਿਤਿਨਕ ।

ਤਿਰਕਿਟਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟਤਿੰਨ ਤਿਰਕਿਟਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟਤਿੰਨ, ਨਾੜਾਕਤਾ ਟਤਾਕਿਨਾ ਨਾੜਾਕਤਾ
ਟਤਾਕਿਨਾ,

ਪਿੰਨਨਾੜਾ ਗਧਾਟਧਾ ਗਿਨਾਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ, ਧਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਧਾਗੇਨਾਪਿਨ੍ਰਿਪਿਨਗ

॥

ਬੰਧ # 4

ਤਿਰਕਿਟਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟਪਿੰਨ ਤਿਰਕਿਟਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟਪਿੰਨ, ਤਿਰਕਿਟਨਕ ਤਿਰਕਿਟਪਿੰਨ ਨਾੜਾਗਧਾ ਟਪਾਗਿਨਾ, ਪਿੰਨਨਾੜਾ ਗਧਾਟਧਾ ਗਿਨਾਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ, ਪਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਪਾਗੇਨਾਤਿ ਨ੍ਤਿਨਕ । ਤਿਰਕਿਟਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟਤਿੰਨ ਤਿਰਕਿਟਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟਤਿੰਨ ਤਿਰਕਿਟਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟਤਿੰਨ ਨਾੜਾਕਤਾ ਟਤਾਕੇਨਾ ਪਿੰਨਨਾੜਾ ਗਧਾਟਧਾ ਗਿਨਾਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ, ਪਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਪਾਗੇਨਾਪਿਨ੍ਪਿਨਗ ॥

ਬੰਧ # 5

ਪਿੰਨਨਾੜਾ ਗਧਾਟਧਾ ਗਿਨਾਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ, ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ ਪਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਨਾੜਾਗਿਨ੍, ਪਿੰਨਨਾੜਾ ਗਧਾਟਧਾ ਗਿਨਾਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ, ਪਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਪਾਗੇਨਾਤਿ ਨ੍ਤਿਨਕ । ਤਿੰਨਨਾੜਾ ਕਤਾਟਤਾ ਕਿਨਾਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ, ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ ਤਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਨਾੜਾਕਿਨ੍ ਪਿੰਨਨਾੜਾ ਗਧਾਟਧਾ ਗਿਨਾਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ, ਪਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਪਾਗੇਨਾਪਿ ਨ੍ਪਿਨਗ ॥

ਬੰਧ # 6

ਪਿੰਨਨਾੜਾ ਗਧਾਟਧਾ ਗਿਨਾਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ, ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ ਪਿੰਨਨਾੜਾ ਗਧਾਟਧਾ ਗਿਨਾਤਿਰਕਿਟ, ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ ਪਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ, ਪਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਪਾਗੇਨਾਤਿ ਨ੍ਤਿਨਕ ।
ਤਿੰਨਨਾੜਾ ਕਤਾਟਤਾ ਕਿਨਾਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ, ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ ਤਿੰਨਨਾੜਾ ਕਤਾਟਤਾ ਕਿਨਾਤਿਰਕਿਟ, ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ ਪਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ, ਪਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਪਾਗੇਨਾਪਿ ਨ੍ਪਿਨਗ ॥

ਬੰਧ # 7

ਧਾਟਧਾਗੇ ਨਾਪਿਨਗ ਧਾਟਧਾਗੇ ਨਾਪਿਨਗ, ਤਿਰਕਿਟਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟਪਿੰਨ ਨਾੜਾਗਧਾ ਟਪਾਗਿਨਾ, ਪਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਪਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ, ਪਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਪਾਗੇਨਾਤਿ ਨ੍ਤਿਨਕ ।
ਤਾਟਤਾਕੇ ਨਾਤਿਨਕ ਤਾਟਤਾਕੇ ਨਾਤਿਨਕ ਤਿਰਕਿਟਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟਤਿੰਨ ਨਾੜਾਕਤਾ ਟਤਾਕਿਨਾ, ਪਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਪਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ, ਪਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਪਾਗੇਨਾਪਿ ਨ੍ਪਿਨਗ ॥

ਬੰਧ # 8

ਪਾਗੇਨਾਪਿ ਨਗਧਾਟ ਪਾਗੇਨਾਪਿ ਨਗਧਾਟ, ਗਿਨਾਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ ਪਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ, ਪਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਪਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ, ਪਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਪਾਗੇਨਾਪਿ ਨ੍ਪਿਨਗ ।
ਤਾਕੇਨਾਤਿ ਨਕਤਾਟ ਤਾਕੇਨਾਤਿ ਨਕਤਾਟ, ਕਿਨਾਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ ਤਾਰਿਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ, ਪਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਪਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ, ਪਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਪਾਗੇਨਾਪਿ ਨ੍ਪਿਨਗ ॥

ਕਾਇਦੇ ਦਾ ਮੁਕਾਮ (ਚਕਰਦਾਰ)

ਤਕਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਕਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਧਾੜ ਧਾ-ਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਧਾੜ ਧਾ-ਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਧਾੜ ਧਾ-- , ਤਕਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਕਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਧਾੜ ਧਾ-ਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਧਾੜ ਧਾ-ਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਧਾੜ ਧਾ-- , ਤਕਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਕਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਧਾੜ ਧਾ-ਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਧਾੜ ਧਾ-ਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੂੰਤਿਰਕਿਟ ਧਾੜ ਧਾ--

X

340, ਸੰਗੀਤ ਵਿਲਾਸ, ਬੇਦੀ ਕਲੋਨੀ, ਧਾਰੀਵਾਲ,
ਜਿਲ੍ਹਾ - ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ) ਫੋਨ: + 91-98143 49658,
Email: harbhajansinghdhariwal@gmail.com